
Ante
MARINOVIĆ-UZELAC

SREDNJI GRADOVI – MIT ILI STVARNOST?

Na prijelazu između 60-ih i 70-ih godina ovog stoljeća oblikovala se doktrina o unapređenju srednjih gradova zauzevši važno mjesto u općoj teoriji uređenja prostora. To je doseglo takve razmjere da su se iskristalizirala i takva mišljenja koja su pridavala upravo spasonosnu ulogu srednjim gradovima u današnjem, po mišljenju mnogih, previše urbaniziranome svijetu.

Javile su se, dakako, odmah i kritike. Danas se svakako mogu i moraju odbaciti one načelne, ali se u velikoj mjeri pokazuju opravdanima one koje su upozoravale na to da srednji grad nije obuhvatno, niti tako moćno, sredstvo dobro usmjeravane urbanizacije, da on ima i nedostataka, pa i mana i da ga je, iznad svega, teško definirati.

Zacijelo je najbolje početi uvod svakom radu definiranjem pojma ili problema o kojemu on govori. Ipak ćemo za sada odgoditi definiranje pojma srednjeg grada, jer ono zahtijeva neku, barem rudimentarnu, raspravu i postaviti radije pitanje: zašto su baš srednji gradovi svojedobno postali aktualnom temom i zašto su to još i danas?

Na prvi se već pogled razlozi tome mogu učiniti očiglednima. Svima je, naime, znano da veliki gradovi rađaju teške probleme komunalnim tehničkim rješenjima, da nekontrolirano rastu, i pučanstvom i prostranstvom, da su, misli se, najviše oni područja izrazitog društvenog raslojavanja koje se manifestira i u prostornom smislu, u četvrtima specijaliziranim prema klasnoj, rasnoj, etničkoj, vjerskoj i profesionalnoj strukturi. Neki su ih optužili da "proždiru" najvitalniju demografsku masu općeg stanovništva: budući su veliki gradovi glavni ciljevi migracija selo - grad, a iz sela svakako ne odlaze starci i za rad manje sposobni nego mladi, zdravi, najvitalniji, najpoduzetniji i relativno školovaniji ljudi, te kako gradovi nemaju prirodnog prirasta stanovništva nego rastu isključivo imigracijom, proizlazi da stanovništvo nacije, ako je ona u uznapredovalom stadiju procesa deagrarizacije i urbanizacije, nestaje u velikim gradovima, otprilike kao što nestaje ma-

terija zvijezde usisavana tijelom zvanim crna rupa. No, ta se slika, nije pokazala, tako crnom; svjedoci smo ponovnoj pojavi prirodnog priraštaja u gradovima, pa čak i onim velikim, baš u zemljama koje imaju najvišu razinu kvalitete života i životnog standarda, dakle u zemljama najrazvijenije i najviše uznapredovale urbanizacije.

Često se ističe i pomanjkanje ambijenta, fizičkog i društvenog, u velikim gradovima, a najviše se analiziraju nevolje u obliku skupoće života i za pojedinca i za domaćinstvo i velikih gubitaka vremena potrošenog za prijevoz unutar grada.

S druge je strane očigledno da mali gradovi ne pružaju dostatne mogućnosti rada, kulturnog i rekreativnog života, bogatstva društvenih kontakata, naobrazbe, pa iako mogu biti veoma lijepima i slikovitima, mnogima (ali ne i uvijek) su često dosadni i doista u svemu usporeni.

Razumljivo je, prema tome, zanimanje za srednje gradove koji u svijesti stanovnika, kao uostalom i planera (jer su i oni, konačno, stanovnici) ujedinjuju dobre strane malih i velikih gradova, po nekoj logici stvari i bez daljnje provjere. Jer, ako je mali grad nedostatan, a veliki loš, onda je sigurno srednji grad najbolji ili barem bolji od njih (ako se ne niječe vrijednost grada uopće).

No, nitko se nije zapitao, ili je to činio rijetko kada, ne ujedinjuju li srednji gradovi i one loše značajke malih i velikih gradova?

To je pitanje, dakako, maliciozno, svakako neprikladno u uvodu knjizi o srednjim gradovima, sugerira nekako *a priori* negativno opredjeljenje prema njima: ali zar i prvi odgovor ne bi odražavao isto tako *a priori* pozitivan odnos prema srednjim gradovima?

Naravno, mnogo toga je apriorističnog u promatranju na taj način postavljenih problema, pa ćemo pokušati objektivno promatrati značajke i mogućnosti srednjih gradova. Prije toga ćemo se vratiti na definiciju.

Što je, dakle, grad srednje veličine? Najčešće ga se definira brojem stanovnika. Općenito se govori, ili piše (nećemo reći da se i drži) da u tu skupinu idu gradovi koji imaju između 30 000 i 200 000 stanovnika. Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske ubraja u gradove srednje veličine gradove koji imaju između 20 000 i 100 000 stanovnika. Evo nas, dakle, na samome početku definiranja, u problemu nepoklapanja kriterija uobičajenih u Europi s našima. Istina, bliži smo donjem pragu od 20 000 stanovnika koji se još uvijek, bez dvoumljenja, može držati gradskim pragom, jer ispod toga možemo susresti i kategoriju mješovitih tipova ili čak velikih sela (10–15 000), pogotovo ako prihvatimo da kategorijom ma-

lih gradova možemo držati gradove koji se samo djelomično izdvajaju iz skupine ruralnih naselja. Ta, dakle, donja granica proizlazi iz općenito prihvaćene ideje da postoji prag iznad kojega tek naselje ima sve konstitutivne elemente koji ga čine gradskim. Međutim, prihvaćanje gornje granice od 200 000 stanovnika dovelo bi nas do toga da su nam gotovo svi, osim malih gradova, gradovi srednje veličine.

Dakle, relativnost kriterija broja stanovnika pokazuje se potpuno očiglednom, s jedne strane, a s druge, raspon od 20 000–100 000 (200 000) je obeshrabrujući, jer u svakom slučaju obuhvaća ipak golemu većinu gradova, a u Hrvatskoj, još uvijek, gotovo sve!

Moramo se, dakle, usmjeriti na kvalitativne definicije. Srednji grad, i onda kad je višeopćinski, uvijek je aglomeracija u mjerilu čovjeka, iako se možemo upitati je li u mjerilu čovjeka–pješaka ili čovjeka u automobilu? Makar brojem stanovnika i prostranstvom i svojim sastavnim elementima može jako varirati, uglavnom se može reći da se grad srednje veličine uklapa u prirodu svoje okolice. Ne samo fizičke okolice; on poprima u većini slučajeva i gospodarske značajke svoje malene regije. Uloga je srednjih gradova velika u cjelokupnom urbanom sustavu regije. Ima ulogu i releja migracija, ili značajnog dijela migracija selo – grad ili manji grad – veći grad, što mu omogućuje relativno značajan demografski rast. Svojim stanovnicima pruža određene kvalitete načina života, smještenog između ruralne izoliranosti i koncentracije velikih gradova, uz zadovoljavajući ekološki okoliš.

Nema sumnje da se u svijesti većine građana grad srednje veličine najviše veže uz pojam grada XIX. stoljeća koji je bio prostorno jasno ograničen i uočljiv. Pojam srednjega grada identificira se s određenim i potpuno zauzetim topografskim smještajem, posebnih karakteristika koje su odredile taj izbor u vrijeme nastanka, odnosno početka određenog jačeg razvitka. To posebno dolazi do izražaja ako su još sačuvani bedemi ili njihovi tragovi u urbanoj strukturi i ako je tlocrt ulica koji do danas postoji ostao još relativno netaknutim.

Srednji grad ima određen utjecaj na svoju ruralnu okolicu, uključivši u nju i male gradove ili naselja gradskog karaktera, posjeduje vlastitu fizionomiju, povijest, tradicije itd.

Opisna definicija ipak ostavlja po strani problem utvrđivanja graničnih crta, prema dolje i prema gore, između malog i srednjeg i srednjega i velikog grada. Problem je kod srednjeg grada naglašeniji jer je pojam srednjega grada puno nestabilniji od pojmova mali i veliki grad.

Svi gradovi manje ili više rastu, svaki je srednji grad neka- da bio malenim i postat će, prije ili kasnije, velikim. Pita- nje je samo: kada i koliko. Veličina ima, dakle, važnost sa- mo u odnosu prema drugim gradovima. Nasuprot pojmu srednji grad, u svijesti ljudi i stručnjaka puno je stabilniji pojam mali grad, iako se i mali grad mijenja, i u veličini i u svojoj strukturi. U malome gradu “život stoji”, u veliko- me “teče prebrzo”, što mnogi dovode u vezu s gubljenjem identiteta. No, pitanje identiteta nije jednostavno, iako ga svatko danas postavlja: može li se ustvrditi da su Pariz, Rim, London, Berlin i toliko drugih velegradova lišeni identiteta!? Dapače, čini se da postoji duh velegrada i da se on oblikuje i stvara tek na razini velegrada, da je on i značajka velegrada koja ga najviše razlikuje od jednostavno velikog grada. On je taj koji je uzrokom osobnosti velegra- da, osobnosti zbog koje nema dva slična velegrada na svije- tu, ali ima vrlo mnogo sličnih, katkad gotovo do iden- tičnosti, malih i srednjih gradova. Dakako, riječ je o osob- nosti, o duhu, dok je u morfološkom i u funkcionalnom pogledu odnos obrnut.

Toliko optuživana otuđenost u velikome je gradu rela- tivna. Susjedi se, doduše, ne posjećuju, katkad čak i ne poznaju (što, uostalom, i nije baš uvijek tako), ali su se za- to pojavile nove veze, više utemeljene na afinitetu interesa nego na prostornoj blizini, među kojima je pojava među- narodne solidarnosti pojedinih društvenih skupina i nara- da možda najznačajniji domot urbane civilizacije. Oslo- bođenje od “susjedova nadzora” možda je mnogo korisnije nego susjedska “veza”, a njega može pružiti samo veliki grad, štoviše, samo velegrad. Mora se u tim prosudbama uvijek misliti na to da ako prostorna blizina rađa kontak- te, rađa i sukobe.

Nema sumnje da su i malene urbane sredine, kao uo- stalom i ruralne, dale velike priloge razvitku čovječanstva, ali tek ako su se stvaratelji tih priloga vinuli izvan male sredine, jer se tek u velikim gradovima događa ona ko- načna sublimacija i filtriranje svih napora društva, nacije i svijeta. Za takvu funkciju metropole nije ni potrebna ni dostatna samo koncentracija stanovništva, ali je određeni prag tome gotovo *conditio sine qua non*. Iznad određene ra- zine nije više toliko bitan broj stanovnika velegrada koliko je to broj velegradskih stanovnika. Važna je njihova struk- tura i prije svega ono čime se oni bave, na koji način raz- mišljaju o tome čime se bave, odlučna je velegradska svi- jest. Ona je uvjet trajanja urbane skupine da opstane i sačuva svoj duh i onda kad se svi njezini stanovnici migra- cijama izmijene. Zanimljivo je da se on pojavljuje naj- snažnije izražen u dva ekstrema: u malenim i u veoma ve-

likim gradovima. S tog, dakle, stajališta, kvaliteta srednjeg grada ostaje ono što i naziv govori: osrednjom.

No, sva se snaga metropole očituje tek ako se dogodio kvalitativan skok, proizašao iz koncentracije koja svojom masom ne jamči, ali omogućuje kristalizaciju kao i oporbu ideja, koja neumoljivom anonimnošću (u njoj baš neki vide alijenaciju) potiskuje osrednjost a vrtoglavo uzdiže značajnost, usprkos nusproizvodima u obliku šarlatanstva. Kad bi samo to svojstvo bilo jedinom odlikom velikih gradova i sve optužbe istinite, bilo bi potrebno da postoje takvi gradovi, metropole nacija i svijeta! Čak i na nižoj razini, regionalnu je metropolu najbolje definirao François Gravier: središte odluka, koncepcija i rijetkih usluga.

Dakle, to očigledno nisu gradovi srednje veličine. Drugim riječima, srednji se gradovi mogu definirati samo negativno, tj. onim što oni nisu: oni nisu ni mali ni veliki gradovi. Kvantifikacijska definicija brojem stanovnika i veličinom teritorija bit će, prema tome, bolje zamijenjena kvalifikacijskom definicijom pomoću funkcija. Ali i funkcije postavljaju neki kriterij kvantifikacije. Svaka, dakle, kvantifikacija, koliko god bila ozbiljno poduzeta, ostavlja neki reziduum kvalifikacije, kao što i svaka kvalifikacija ostavlja reziduum kvantifikacije, pa se može zaključiti da je jedno od drugoga nemoguće egzaktno razlučiti. Potrebno je pribjeći zaobilaznjem problema konstatacijom da se funkcije malih i velikih gradova do neke mjere mogu kvantificirati, ne toliko da ne bi ostajali rezidui kvalifikacije, ali barem toliko da se ti gradovi kao takvi mogu dosta dobro pojmiti, dakle i približno definirati.

Mali je grad, u takvom gledanju, urbana aglomeracija koja zadovoljava minimalne uvjete broja stanovnika (u Hrvatskoj 2000), nepostojanje poljoprivrednih djelatnosti ili bolje reći nenazočnost primarnog sektora djelatnosti unutar urbanog korpusa, a koja ima barem minimalni gravitacijski utjecaj na svoju užu ruralnu okolicu u pogledu trgovačkih i financijskih usluga, zabave i kulture te lokalne uprave i zdravstva, pružajući ih ruralnim naseljima.

Veliki smo grad već definirali, dodajmo da je to obično barem regionalna metropola sa simultanim (ovo "simultanim" je tu najvažnije) funkcijama svih razina i vrsta.

Netko može s pravom reći: gdje je i tu kvantifikacija? Ona je izražena time što smo za mali grad rekli minimalne, osnovne i svakodnevne funkcije a za veliki – sve funkcije. To jest određena kvantifikacija, doduše minimalna s maksimalnim kvalifikacijskim reziduumom, ali je količinski predočljiva.

Mogućnost definicije malog i velikog grada dakle postoji, barem do razine pojmljivosti i općeg razumijevanja

nakon kojeg se daljnja definicija čini nepotrebnom osim za podvrste, ali srednji grad i nadalje ostaje neuhvatljivim i jedino negativno odredljivim: nije ni veliki ni mali, on je više definiran onim što nije, negoli onim što jest.

Ima li, uostalom, razloga truditi se oko kvantifikacijske definicije? Naravno da se takva može učiniti točnom, jednoznačnom, odredljivom, uvijek razumljivom i ponovljivom. Ali to je samo privid točnosti koji skriva mnogo više netočnosti, jer je kvantifikacija u regionalnoj znanosti *sui generis* nemoguća. Naša spoznaja o svijetu nije precizna. Ona nije precizna prvo jer su instrumenti spoznavanja nesavršeni, ali još više zato što je svijet po svojoj prirodi neprecizan. Među svim spoznajama, spoznaje su o čovjeku dodatno neprecizne zbog složene, različite, promjenljive i osjećajima bogate prirode čovjeka. Regionalna je znanost prema tome neprecizna po svojoj prirodi, nepreciznost joj je upravo značajkom.

Prema tome, u kvantifikacijskim modelima urbanih sustava prostorni sustav ljudske teritorijalne i pretežitog dijela društvene organizacije (jer to su *par excellence* urbani sustavi), koji je visoko složen sustav, opisan je na nesavršen način pomoću precizne kvantifikacijske metode. *Ipsa facto*, takva kvantifikacija mora ispasti netočnom što i same teorije modela priznaju apstrahirajući iz modela brojne sastavnice da bi ih se, takav je izgovor ili takva su barem objašnjenja, učinilo transparentnijima i općenitijima!

Uostalom začuđuje koliko je, naizgled pametnih, ljudi opsjednuto kvantifikacijama, tako da čak i prinose znanosti vrednuju brojem citiranosti (prepotentno nazivajući to “teorijom citiranosti”), a ne vide da već i same jedinice te citiranosti nisu jednake niti usporedive te da prema najosnovnijim početničkim pravilima statističke matematike cijela teorija postaje bezvrijednom i štetnom.

Moramo zato potpuno ukloniti svaku mogućnost, čak i svaki pokušaj, kvantitativne definicije srednjeg grada. Kvantiteta i kvaliteta nisu u opoziciji jedna s drugom, nego su komplementarne jer svaka kvantifikacija ostavlja iza sebe reziduum kvalifikacije i obrnuto. Veličinu grada obično se definira brojem njegovih stanovnika, ali broj koji je potreban za neku urbanu funkciju ovisi ponajprije o kvaliteti stanovnika koji je rabe ili trebaju. Međutim, stanovnici-jedinice eventualne kvantifikacije nisu homogene (jednake) jedinice što bi bio preduvjet već i za sam pokušaj kvantifikacije na razini potrebitosti alimentiranja funkcije.

Tu se dobro uklapa usporedba s jednom jednostavnom misli grčkog sokratovskog filozofa Eubulida iz IV. st. pr. Kr.: “mislimo da točno znamo što je to hrpa pijeska;

ali dva zrna pijeska ili tri nisu hrpa. Od koliko zrna počinje hrpa?” A ovdje su barem zrna-jedinice jednake, barem u svojim, za problem relevantnim, karakteristikama.

Mora se naglasiti da nepreciznost nije ni pogreška ni neizvjesnost. “Nepreciznost je manjak točnosti neke mjere a ne odklon od istine” rekao je jednom Claude Ponsard.¹ Društvena, gospodarska a onda, dakako, i regionalna stvarnost su složene, višedimenzionalne i heterogene stvarnosti. Prostorna je analiza forsirala ili je oštetila stvarnost da bi joj sačuvala samo jednu dimenziju. Ta je praksa povezana s raspoloživim instrumentima analize i, prema tome, sa zloupotrebom kvantifikacije.

Društveni je prostor organiziran na eklektičkoj logici, a ne samo na jednom načelu. Tu se različite logike superponiraju (a da ne proturječe jedna drugoj) tijekom vremena ili zbog toga što se svaka odnosi samo na poneki oblik upotrebe prostora.

U novije su se vrijeme javila, istina više u literaturi ekonomskih znanosti, osporavanja tradicionalnog hijerarhijskog načela konstitucije urbanih sustava, posebice modela poput Christallerovog i sličnih. Nije sigurno da su takve kritike znanstveno opravdane, jer ekonomskim i apstraktnim poimanjem prostora sude o geografskim činjenicama koje su očigledne. Prema tim shvaćanjima, tradicionalno hijerarhijsko načelo urbane mreže još može vrijediti samo kao (a) “uzorak-regulator” prostorne organizacije poljoprivrede, uprave i tradicionalnih tercijarnih djelatnosti, čija se teritorijalna logika još poziva na nesuperponirane zone tržišta i (b) “sjećanje” ili “povijesno naslijeđe” iz vremena kad su spomenute djelatnosti predstavljale jake sektore. Budući da poljoprivreda, javne usluge i tradicionalni tercijarni sektor danas predstavljaju tek malo više od polovice svih zaposlenja i cjelokupne dodane vrijednosti, proizlazi da je tradicionalan model daleko od toga da bi mogao obuhvatiti i interpretirati sve snage regionalnog razvitka.

Dakako, s gospodarskog stajališta može se uočiti više tipova urbanih sustava (ali mi bismo to radije nazvali lokacijskim sustavima, jer danas nije više opravdano poistovjećivati gradove s mjestima neprimarnih djelatnosti), kao (a) mrežu specijaliziranih i komplementarnih gradova (lokacija) kojima međusobna podjela rada jamči dosta široko tržište, (b) sinergičnu mrežu sličnih gradova (lokacija) u kooperativnome odnosu (financijska svjetska središta, turistički gradovi (prostori) povezani turističkim itinererima) i (c) inovacijsku mrežu kooperativnih centara koji surađuju na posebnim projektima s ciljem da postignu kritičnu masu ponude i potražnje.

To sve, dakako, nije sporno, samo nije jasno zašto se tu mora odmah misliti na urbane sustave, a moglo bi se utvrditi još i drugi tipovi mreža, urbanih ili samo lokacijskih, iz kojih doduše ne proizlazi hijerarhizacija urbanih sustava, ali je oni niti ne pobijaju, jer je to jednostavno neko drugo pitanje. Iz toga proizlazi samo to da su pojedina urbana ili lokacijska mjesta u esencijalno horizontalnim odnosima, uspostavljenima između komplementarnih ili sličnih centara, i da jamče stvaranje ekonomija respektivno iz specijalizacije, sinergije ili inovacija.

To, međutim, ne umanjuje značenje hijerarhične modelizacije urbanog sustava, jer se u tim (hijerarhijskim) modelima nije nikada niti radilo o svim funkcijama, nego samo o onima koje imaju svojstva da budu teritorijalno hijerarhizirane. Da takve postoje, jasno je svakome tko se prostorom kreće zapažajući. Ti su modeli te pojave pokušavali samo opisati na nekakav generalizirajući način.

To znači da, ako postoji hijerarhijski odnos gradova u urbanom sustavu i ako srednji gradovi nisu ni mali ni veliki gradovi, srednji gradovi zauzimlju najveći dio ljestvice urbanog sustava, a to znači da cijela teorija o srednjim gradovima pada u vodu, jer postaje očiglednim da oni nisu cjelovita skupina, nego da su raspoređeni vlastitom ljestvicom unutar ukupne ljestvice urbanog sustava.

Pitanje “područja” srednjih gradova svodi se, dakle, na “dogovor”. Budući da je nemoguće povući donju i gornju granicu nekakve koherentne skupine srednjih gradova, ne samo zbog njih samih nego jer bi u tom slučaju i skupine malenih i velikih gradova istim trenom postale proširenima, a time i neodredivima, zato što je teško razdijeliti srednje gradove na dvije ili tri podskupine jer bi granice između njih pogotovo bile neodredive, moramo pristati na to da srednji gradovi pripadaju cijelom jednom kontinuumu gradova koji se proteže između određivo malenih i određivo velikih.

Taj lanac dijelom slijedi hijerarhijsku konfiguraciju sustava u dijelu koji se odnosi na teoriju središnjih mjesta, ali je on bočno popraćen diskontinuiranim lancem koji obuhvaća one funkcije koje nisu funkcije središnjih mjesta.

Vidimo, dakle, da se hijerarhijski model ne mora držati zastarjelim, da nije odbačen novim tendencijama lokalizacije modernih poduzeća, nego da se urbani sustav samo obogatio drugom funkcionalnom, nazvat ćemo je specijaliziranom, strukturom. Ona je, uostalom, uvijek postojala, samo što je suvremenim razvitkom i općom homogenizacijom prostora poboljšanim prometom i podjelom rada, ojačala. Uvijek je, naime, bilo npr. metalurških ili tek-

stilnih gradova i gradića koji se nikada nisu ni uklapali u hijerarhijski model središnjih mjesta, ali ovaj to nije nikada od njih niti očekivao.

Nepravedno je, dakle, kritizirati nešto što se kritici ne podaje, što za nju nije relevantno. To je kao dovesti u vezu kritiku opreme zgrade s kritikom kvalitete izvedbe.

Budući da srednji gradovi ipak nisu veliki gradovi, oni, zbog manjeg broja stanovnika, ne mogu svi imati jako izraženu polifunkcionalnost, jer kad bi jedan grad, koji se, recimo, dobro uklapa u hijerarhijski model te ima dobro, za svoj stupanj u modelu, razvijene trgovačke, uslužne i upravne funkcije i uz to jako razvijene druge, kao industriju, turizam, transport, itd. , on bi brojem stanovnika dosego razinu većeg ili velikog grada, ili bi se barem toj razini značajno približio, te ne bi više bio srednjim gradom.

Tako, na neki način, možemo sažeti definiciju srednjih gradova, rekavši da su oni sve ono u čemu ne mogu dosegnuti funkcije velikih gradova, regionalnih metropola, da su ono što ne mogu biti mali gradovi i da u tom rasponu ne mogu imati svaki sve što bi trebali imati, moraju dakle biti komplementarnima, a ne konkurentnima.

U takvim, dakle, značajkama možda leži i razlog zašto se u srednje gradove polažu nade da budu rješenjem mnogih problema urbanizacije, ali i zašto su oni u tome ograničenih mogućnosti. Zbog toga je dobro analizirati njihove prednosti i nedostatke, barem koliko su nam danas poznati jedni i drugi.

Neke studije pokazuju da srednji gradovi imaju veću trgovačku privlačnost nego veliki. Oni imaju ulogu ravnoteže i prijenosne stanice za svoju okolnu regiju. Prema tome bi se srednji grad mogao definirati i odnosom prema zoni teritorija kojoj je on polom privlačnosti i usluga. Dakle, grad dostatne veličine da pruža svojim stanovnicima i onima u svojoj gravitacijskoj regiji usluge svojstvene općim urbanim uslugama uopće, a rijetke su i vrlo rijetke usluge koncentrirane u velikim gradovima. Nadalje, grad srednje veličine u različitim radiusima (a ta različitost je funkcija broja stanovnika) integrira mrežu gradića i manjih gradova, solidarnih sa središnjim gradom, povezujući njihove diverzificirane gospodarske djelatnosti i oživljavajući tu cjelinu prikladnim transportnim sredstvima. Daka-ko, to je virtualna definicija: što bi srednji grad trebao biti.

Međutim, kako se načini života i potrošnje uniformiziraju, a povećava potrošnja pojedinaca i domaćinstava u onim uslugama koje su nekada bile rijetkima, događa se “slijegavanje” u hijerarhiji usluga. To znači da metropole ili veliki gradovi nemaju više toliki monopol određenih usluga, jer se one više ne mogu držati rijetkima. Ta okol-

nost još više destabilizira oštru granicu podjele skupina gradova, s jedne, a dokazuje i jače naglašenu specijaliziranost srednjih gradova, s druge strane. No to ne mora biti uvijek pojava kretanja prema monofunkcionalnosti, nego dodatna specijalizacija koja se pojavljuje uz glavne funkcije i to jednostavno zbog činjenice da rijetke funkcije, koje više nisu atributi velikih gradova jer su im oduzete “slije-ganjem prema dolje”, ne mogu ipak imati svi srednji gradovi.

Aktivnost srednjeg grada postala je, dakle, često komplementarno specijaliziranom u tercijarnom sektoru, a generalnom, na primjer, u industriji. (To bi mogla biti još jedna od definicija srednjeg grada). Naime, zapažene su sljedeće tendencije lokalizacije industrijskih poduzeća: (a) u ruralnim sredinama i u malim gradovima – prehrambena, konfekcijska, sirovinska i industrija prve prerade; (b) u srednjim gradovima – međuprerada i industrija malo doradenih finalnih proizvoda; i (c) u velikim gradovima i velegradovima – vrhunske industrije visoke tehnologije ili industrije posljednje prerade vrlo izrađenih proizvoda.

No, zapaža se da mnoga poduzeća imaju tendenciju da organiziraju proizvodnju u manjim proizvodnim jedinicama, veličine 300–1000 zaposlenih, za što je sigurno pogodan grad srednje veličine. Međutim, u cijeloj ljestvici gradova srednje veličine tek nekoliko stupnjeva mogu zauzeti gradovi-središnja mjesta. Ostale će stupnjeve popuniti srednji gradovi različito specijalizirani. Gledano s tog stajališta, oni su vrlo pogodni za prihvatanje industrije, ali im je to ujedno i nedostatak s kojim se, na žalost, treba pomiriti.

Zbog toga nije jednostavno utvrditi politiku unapređenja srednjih gradova mnogo dalje od lijepih deklaracija. Kao prvo, ti su gradovi vrlo brojni, nejednake dinamičnosti, suprotnih karakteristika i puni kontrasta. Ne može se ignorirati sociološke neprikladnosti, slabosti i dosadnost nekih srednjih gradova, unatoč tomu što neki od njih pokazuju jaku vitalnost. Osim toga, zbog same njihove srednje veličine, posebno onih manjih “srednjih” veličina, oni su jače izloženi promjenama ili prebrutalnim promjenama, ili, bolje reći, na njima su osjetljiviji. Jedna nova industrija u velikome gradu prolazi nezapaženo, a u srednjim gradovima ona može bitno promijeniti socijalnu strukturu stanovništva i njihov način života i kapacitet amortizacije investicija u urbanu opremljenost malih gradova mnogo je manji nego u velikim. I to u gospodarskom kao i u morfološkom pogledu. Dostatno je razviti novu zonu, i to ne samo industrijsku nego čak i stambenu, pa da ona više ne bude u pravom odnosu sa starim središtem ili, drugim riječima, ono postaje relativno manjim, a najčešće je upravo

ono prava vrijednost tih gradova. Svaki grad, uključen u trostruki razvitak, demografski, gospodarski i prostorni, ima sudbinu da raste. Neko se vrijeme vjerovalo da je dobro i moguće srednje gradove suprotstaviti novim gradovima, a zapravo su novi gradovi uvijek srednji gradovi ili će takvima ubrzo postati. Pogotovo je problem u njihovu smještaju: novi grad, osnovan logikom velikog i s namjerom da ga rastereti, završi kao njegovo predgrađe, tek malo bolje organizirano, ali nikako nije grad regionalne funkcije.

Tako je slika srednjeg grada s funkcijama koje su, međusobno i s gravitacijskom zonom, harmonično uravnotežene i komplementarne, često kriva. Funkcionalna je specijalizacija gradova to jača što su oni manji, bilo da je riječ o sekundarnom ili o tercijarnom sektoru djelatnosti. Upravo se u području gradova srednje veličine nalaze najčešće metalurški, tekstilni, vojni, turistički, itd. gradovi. Posljedice su: uskost tržišta rada, osjetljivost prema jednom gospodarskom sektoru, a time i ovisnost o njemu, rijetkost ženskog rada, teškoće u relacijama između gradova srednje veličine jer su ceste mreže prvog reda najčešće radialne prema velikim gradovima s malo ili bez tangentialnih smjerova, teškoće u mobilnosti zanimanja i u njihovu izboru. Najviše industrijskih gradova nalazi se u kategoriji srednjih gradova.

Iz takvih se spoznaja, u zemljama koje imaju problema s gigantizmom malog broja gradova i s velikim konurbacijama, kao što su ponajprije Francuska i Velika Britanija, rodila koncepcija najprije metropola ravnoteže, u prvoj fazi, a nakon toga, na nižoj razini razvijanja urbane mreže, koncepcija unapređenja srednjih gradova. Jedna i druga razina imale su kao važan cilj u odgovarajućem radijusu zadržati migraciju populacije koja bi inače bila apsorbirana u velike gradove, a u pokrajini razviti metropolama konkurentne djelatnosti. No, te metropole ravnoteže i same su već veliki gradovi. Dizanje razine kvalitete usluga i proizvoda u svim gradovima industrijski razvijenih zemalja otvara problem rentabilnosti rijetkih trgovina i usluga, respektivno na različitim razinama urbanih sustava. Rentabilnost se ne može osigurati ako nema dostatnog broja zainteresiranih korisnika koji bi alimentirali dostatnu učestalost i gustoću tražnje. Obično se procjenjuje da viši tipovi usluga i trgovine, u neposrednom perimetru (dakle u urbanoj populaciji) moraju imati masu korisnika od barem 300 000 do 500 000 osoba. To se prenosi na nižu razinu, tako da se stanovnik malog grada, čak ako ima na raspolaganju ne malene mogućnosti izbora, osjeća izoliranim u disproporciji sa stvarnom mogućnosti izbora, jer je osjećaj

izoliranosti uvijek relativan i prosuđuje ga se u odnosu prema neizoliranosti drugih. Zbog toga je potrebno učiniti posebne napore u akciji unapređenja srednjih gradova, kako bi njihova dimenzija bila više u kvaliteti usluga i volumena tržišta nego u stvarno koncentriranoj masi stanovništva. Potrebno je, dakle, ući u fazu takozvane rurbanizacije (kako to neki vole zvati), tj. difuzije urbanih sustava usluga, zaposlenja i načina života po cjelini teritorija. Za to su potrebne točke potpore, što bi upravo trebali biti srednji gradovi. Mora se, naime, imati na umu da je u području visoke razine usluga, zbog neperfektnosti informacije, teško provesti specijalizaciju da bi se izbjeglo imperativu kritične mase tražnje. Jedan srednji grad može imati jedno, a drugi drugo od usluga visoke razine, ali mora postojati u potrošača informacija gdje se što može naći, a ona će, zbog prevelike rijetkosti tražnje, pa time i lokalizacija, uzmanjkati. U takvom slučaju ostaje dominirajućom jedino informacija o veličini grada koja je indirektna, utemeljena na predmnijevanju “da veliki grad to sigurno ima”, što je jedan od glavnih uzroka nepotrebnom rastu velikih gradova, većem nego što obično pokazuju hijerarhijski modeli. Zbog toga je dobra mreža regionalnih i lokalnih komunikacija važnija za harmoničan razvitak urbanog sustava od autoputova.

Mnogo se govorilo i govori se o harmoničnosti urbanog sustava. Malo o kriterijima za takvu kvalifikaciju. Ali se zato vrlo brzo pribjegava kritici hijerarhijskih modela, iako je razumljivo da se svaki model mora oslanjati na reduciranim okolnostima i uvjetima, prvo, jer ih je nemoguće sve obuhvatiti, drugo, jer to nije ni potrebno i treće, jer model mora biti apstraktan i generalizirajući, inače nije model. Da bi bio apstraktan i generalizirajući, mora odbaciti sve posebne i temeljiti se samo na općim uvjetima i okolnostima.

Harmoničan sustav gradova je takav u kojemu se broj gradova nižeg ranga koji se vežu na prethodni viši rang ili na prvi najviši rang, uvećava prema nekom matematičkom redu, takvom da ne ostavlja respektivnim gravitacijskim zonama nepokriven teritorij i da su veličine respektivnih gravitacijskih zona takve da su u skladu s prihvatljivim putovanjima do njihova središta u odnosu na učestalost usluge koju ta razina u urbanom sustavu može pružiti stanovnicima okolice. Također, gravitacijske se zone ne bi trebale nepotrebno previše preklapati. Razumljivo je da će se, prema tome, svaki urbani sustav od drugoga razlikovati, najviše u odnosu na prirodnu topografiju, realizirane veze, gustoću i razinu životnog standarda populacije.

Postavlja se, međutim, pitanje kako planski utjecati na razvitak urbanog sustava, ako se on čini nepovoljnim. Pri tome ne mislimo na vrste mjera poput zabrana lokacije, uskrata dozvola, financijske stimulacije i sl. nego na stvarne i pravno moguće intervencije. Nitko neće prihvatiti “kočenje” razvitka nekog srednjeg grada samo zato što je on prema nekim ili nečijim kriterijima “prevelik” prema drugima istog ranga u hijerarhijskome modelu. Stvarno je samo moguće politički, pravno, financijski i moralno pomagati različitim mjerama razvitak gradova koji su za svoje vlastite ili regionalne funkcije premaleni. Prema tome, usklađivanje urbanog sustava može se izvršiti uglavnom samo prema gore. Kočiti je pravno moguće samo vrlo velike gradove kod kojih se može dokazati štetnost njihove veličine koju svaki stanovnik može osjetiti, pa se može dakle takvu akciju držati javnim interesom. To znači da će i u najpovoljnijem slučaju određen dio urbane mreže biti uvijek neharmonično razvijen.

Zbog toga je uzaludno raspravljati o optimalnoj veličini gradova! Teorijski se može naslutiti optimum za svaki stupanj u urbanom sustavu i za svaku funkciju grada. No, taj je optimum toliko diverzificiran geografski, gospodarski, demografski i društveno da ga je nemoguće generalizirati i kvantificirati. Studije urbane ekonomije pokušale su kriterije kvantificirati na različite načine. Možda je najbliže stvarnosti kriterij marginalnog troška po stanovniku: grad postaje prevelikim kada trošak instaliranja jednog prekobrojnog stanovnika prijeđe dotadašnji prosječni trošak po stanovniku. Kad bi bilo moguće naplatiti “suvišnom” stanovniku (ekonomski neopravdanom i neželjenom) vodu, struju, stanarinu, telefon, transport i dr. skuplje nego ostalima dotada, rast bi se gradova, na svakoj razini urbanog sustava, zaustavio, odnosno bio bi proporcionalan općem rastu populacije. No, to je toliko neuhvatljivo da se jednostavno ne može izračunati i ubraja se samo u filozofiju urbane ekonomije.

S druge je strane napredak statistike omogućio da se zamijeti da opći troškovi grada po stanovniku grada godišnje rastu vrlo brzo s veličinom grada, ali samo do praga smještenom između 100 000 i 200 000 stanovnika, a da iznad tog broja više značajno ne variraju. Što se tiče kućanstava, izgleda da su srednji gradovi ekonomičniji u prosjeku za svako kućanstvo, od velikih. Za poduzeća pak vlada mišljenje da je proizvodnost veća u velikim gradovima nego u srednjima za istu vrstu proizvodnje. Kad je riječ pak o urbanoj opremi, njezin trošak po stanovniku grada nesumnjivo raste s veličinom grada.

Neki radovi inzistiraju na dezekonomijama vezanima uz troškove prijevoza koji nesumnjivo eksponencijalno rastu s veličinom grada iznad veličine manjeg velikog grada. U drugim se opet sektorima (distribuciji vode, urbanog grijanja, javne rasvjete, skupljanju otpadaka i poglavito opskrbi energijom) ukazuju značajne uštede s rastom grada.

Prema takvim neizvjesnim računima neki nastoje procijeniti odnos između proizvodnje i potrošnje u gradovima. U Njemačkoj, na primjer, indeks proizvodnosti po stanovniku u gradovima između 20 000 i 50 000 stanovnika iznosi 100, u gradovima između 50 000 i 100 000 iznosi 111, a u onima s više od 500 000 stanovnika je 139. Slični su rezultati u Japanu i u Sjedinjenim Američkim Državama. Grad koji ima najbolji gospodarski učinak je onaj u kojemu je najveća razlika između proizvodnje i potrošnje po stanovniku.

U svakom su slučaju računi o troškovima urbanizacije ili o urbanoj proizvodnosti djelomični ili pristrani. Uzimaju, naime, u obzir samo vidljive troškove ili prednosti, što još jednom dokazuje zablude kvantifikacija; ograničavaju se na kratkoročnost, zanemarujući neizračunljive, ali bitne vrijednosti, na primjer troškove i kvalitetu pruženih usluga. Konačno, ostaju apstraktnima u mjeri u kojoj se nikada ne razlikuje platitelje i one kojima se plaća.

Prema tome, još uvijek ostaje dokazivati prednost srednjih gradova, ali i tada bi to bio tek dio pitanja koji bi još jače razmahao raspravu upravo kvalitativnom stranom problema.

Pokazatelji životnog standarda (topla voda, kupaonica, centralno grijanje, automobil) najviši su u gradovima srednje veličine (u Francuskoj u onima između 20 000 i 200 000 stanovnika), ali razlike baš nisu jako velike. To, međutim, ne objašnjava socijalna struktura, jer srednji gradovi imaju manji udio viših staleža, a veći onih na dnu ljestvice.

Nadalje, sigurno je da je u srednjim gradovima prostor bolje rabljen. Ravnoteža obiteljskog fonda utrošenog vremena je bolja, pristup središtu grada i ruralnoj okolini lakši, zagađenje okoliša i buka, osim u industrijskim gradovima, podnošljiviji. Međutim, gradnja sve većih novih stambenih četvrti donosi i stanovnicima srednjih gradova sudbinu stanovnika predgrađa velikih gradova.

U onim srednjim gradovima koje se mislilo rabiti kao zone rasterećenja nekih velegradova (sateliti i trabanti Londona i Pariza npr.) stvaranje industrijskih zona, sveučilišnih centara, gradnja velikih robnih kuća i opskrbnih centara na rubovima tradicionalnih četvrti, stvorili su teške probleme njihova funkcioniranja. Stanje je slično i u

drugim srednjim gradovima brzog rasta, a ako dodamo da socijalne segregacije, niti u društvenom niti u prostorno-me smislu, nisu ništa manje nego što su u velikim gradovima, s pravom se može postaviti pitanje u čemu su to srednji gradovi bolji od ostalih?

Dvije su bitne značajke srednjih gradova nesumnjive: osrednjost brojnosti usluga i uskost tržišta rada. Konkurencija velikih gradova proizvodi kumulativne učinke, deprecijacija lokalnih usluga navodi stanovnike manjih gradova da traže usluge u većima, što obeshrabruje lokalizaciju novih usluga. Tržište rada nije dosta široko da bi navelo velika poduzeća da tu traže smještaj. Urbani egzodus iz malih gradova značajkom je i gradova srednje veličine.

U čemu su onda srednji gradovi bolji i odakle taj mit?

Možda je najveća pogreška u toj kvalifikaciji: “bolji”! Zašto bi oni uopće trebali biti “boljima”?

Gradovi nisu samo gospodarske kategorije, nisu niti samo socijalne, nisu niti samo količina izgrađenog fonda kuća i infrastrukture, no nisu niti samo geografski fenomen!

Mjerenje proizvodnosti u odnosu prema potrošnji metodološka je pogreška u samom korijenu problema! Jasnije je da grad koji je veći ima i više proizvodnih subjekata koji djeluju ne samo za lokalne nego za regionalne, nacionalne i internacionalne potrebe, da je broj izvoznih ili motornih djelatnosti veći pa se i ne može dogoditi drugo nego da indeks proizvodnja/potrošnja bude većim. To međutim, nimalo ne znači da je srednji grad lošiji, a ako nije lošiji, ne može ili ne treba biti niti boljim!

Srednji su gradovi jednostavno velika obitelj gradova u sustavu gradova koji je u pogledu broja stanovnika kontinuum u kojemu je svaka mogućnost klasifikacije ovisna o smislu i mogućnosti dogovora kako će se koju skupinu nazvati. Srednje se gradove može definirati eventualno samo negativno, tj. oni nisu ni maleni ni veliki gradovi, i to samo zato što se ove dvije skupine može nešto bolje i točnije ograničiti, one se mogu nešto bolje pozitivno definirati jer nisu tako velike i diferencirane funkcijama kao što je skupina srednjih gradova. Po svojim su funkcijama srednji gradovi vrlo različiti, oni čine vrlo heterogenu skupinu koja se kreće od središnjih mjesta sjedišta općinske ili županijske uprave do vrlo usko specijaliziranih gradova; svi su vrlo različitih morfoloških karakteristika, a time i ambijentalne vrijednosti, različito su opremljeni različitim udobnostima života i različitim su načina života, obično su usko povezani s elementima geografske situacije i topografskog smještaja koji su inicijalno uvjetovali njihov razvitak te to čine i danas. Broj im je stanovnika više problem

konvencije i shvaćanja, a kreće se između 20 000 i 200 000 stanovnika, ili u užem smislu možda između 30 000 i 100 000 s najviše zastupljenim značajkama oko veličina 50 000–60 000 stanovnika.

Razvitak i suvremenost su se uvijek identificirali s urbanizacijom. Sve velike povijesne kataklizme pratila je snažna dezurbanizacija i ruralizacija gradova. Kritizirati urbanizaciju kao takvu znači priželjkivati, svjesno ili nesvjesno, zastoje u razvoju, retrogradirati. Bez sumnje se uz pomoć mnogih oblika srednjih gradova može ponovno pronaći urbani sustav ili njegov dio koji bi stanovništvo, pogotovo ono koje se osjeća otuđenim u urbaniziranome svijetu, pomirio s urbanizacijom.

Nema sumnje da srednji grad sanjaju brojni građani razočarani velikim gradovima, ali mnogi od njih srednji grad pravo i ne poznaju. No, skromniji građani, stanovnici srednjih gradova, radije govore o uskosti tržišta rada i o socijalnim konformizmima.

Reći jednostavno da je veliki grad jače klasno, a neki etnički i raso, raslojen – nije uvijek točno, to znači ne računati s dimenzijom, posljedicom imigracije radne snage koja ide velikome gradu, pa su ta pitanja tu i vidljivija. Veliki je grad samo drukčije raslojen.

Ipak, ne zanemarujući činjenicu da se ekonomsko, urbano i socijalno međusobno dopunjuju, srednji gradovi bez sumnje pružaju, u glavnome, uspješan okvir životu, gledamo li taj okvir odvojeno. Kao prednost, okvir života je najjače uočen upravo u srednjim gradovima, shvaćamo li pod tim pojmom ono što većina pod time uobičajeno misli, zbog još uvijek ne posve izgubljene veze s prirodom, povoljne veličine koja još uvijek omogućuje udobnost kretanja, laganog uočavanja cjeline, uravnoteženijeg odnosa između komunitarnih aspiracija i želje za izolacijom te aktivnijeg sudjelovanja u životu grada.

Najbolji uvjet za dobar život u društvu je poznavati se, tj. osjećati se odgovornim prema svojim sugrađanima. Iznad neke veličine društvene jedinice međusobno se poštovanje kroji i nadomješta zabranama i sankcijama.

Okvir života (urbani ambijent) srednjih gradova nalazi kvalitetu u tri najvažnija elementa:

1) Kompaktnost i kontinuitet urbanog tkiva. (Strukture i obrasci čine se organskom cjelinom povezanih dijelova podložnih postupnim promjenama).

2) Prilagodba uvjetima topografskog smještaja (site) i vidljiva ovisnost o geografskoj situaciji.

3) Miješanje oblika zauzimanja zemljišta. (Sve četvrti sadrže ili su im na dohvatu ruke, osim stanovanja, razmje-

na, proizvodnja, školovanje, kultura, iako u različitim stup-
njevima).

Ipak, postoje i značajni problemi srednjih gradova:

a) Usko tržište rada i mali izbor zvanja sa skućenim
mogućnostima “karijere”.

b) Zatvorenost i konformizam društvene sredine, po-
gotovo u stabilnijim društvima i srednjim gradovima ma-
log ili umjerenog rasta. (Jer srednji gradovi brzog rasta
možda već sutra neće biti “srednjima”).

c) Potrebno je stvoriti opremljenost visoke razine koja
je inače dostupna samo ako postoji velik broj korisnika.

d) Potrebno je ovladati rastom stanovništva iznad ne-
kog praga iznad kojega bi srednji grad postao velikim.

Za prevladavanje tih nedostataka i problema potrebni
su i posebni naponi. Drugim riječima, srednji grad nije,
sam po sebi i bilo kakav, sredstvo bolje urbaniziranosti, ali
se njime može ona učiniti prihvatljivijom za velik broj sta-
novnika i velik dio gospodarstva ako se u nj ulože i po-
trebni naponi.

¹ L'imprécision et son traitement en analyse économique (Revue
d'économie politique 1/1975., s. 17-37).